

продемонструвавши внутрішньопродметні зв'язки в математиці. Зауважимо, що формулювання задач розглянутого типу учнями сприймається як нестандартне. Тим більше з такими нестандартними задачами доцільно ознайомити старшокласників. А розглянутий метод їх розв'язання значно розширить базу для формування у них головних математичних компетентностей.

Висновки. У нашому дослідженні ми показали, що апарат математичного аналізу можна ефективно використати в геометрії при розв'язанні задач на існування (конфігурацію та розбиття). Наголошено також на можливості й доцільності використання таких нестандартних задач у роботі з учнями 10–11 класів.

Література

1. Блинков А. Непрерывность в геометрии. *Квант*. 2012. № 4. С. 36–39.
2. Шкіль М. І. Математичний аналіз: підручник: у 2 ч. Київ: Вища шк., 2005. Ч. 1. 447 с.
3. Андреев Н. Н. Задача о бутерброде. *Математические этюды*. 2012. URL: www.etudes.ru

УДК 378.046

Н. В. Ясінька,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології ВШПО

Сучасна наука про проектування індивідуальної освітньої траєкторії педагога в системі неперервної освіти

Аналізуються підходи до визначення змісту поняття «індивідуальна освітня траєкторія педагога» та її складників, розглядається місце і реалізація індивідуальної траєкторії освіти педагогічних працівників у системі безперервної освіти, розкривається її моделювання з урахуванням внутрішніх потреб і мотивів особистості, вимог зовнішнього середовища.

Ключові слова: індивідуальна освітня траєкторія, проектування, неперервна освіта, самоосвіта.

Yasinska N. V. Modern Science on the Design of Individual Educational Trajectory of Teachers in the System of Continuous Education.

Approaches to determining the content of the concept of „individual educational trajectory of teachers” and its components, the place and implementation of individual trajectory of education of teachers in the system of continuing education, its modeling taking into account internal needs and motives, environmental requirements were analyzed.

Key words: individual educational trajectory, design, continuing education, self-education.

Постановка проблеми. Освіта протягом життя, її особистісно зорієнтований, компетентнісний та діяльнісний підходи, гуманістичний характер є трендами сучасного світу.

Реформа української школи актуалізувала проблему проектування та реалізації індивідуальних освітніх траєкторій усіх учасників освітнього процесу. Одними із ключових принципів Концепції «Нова українська школа» є розвиток навичок, необхідних для життя, педагогіка партнерства та формування індивідуальних освітніх траєкторій. Варто говорити про нову роль учителя – не як єдиного наставника та джерело знань, а як коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини. «Реформування передбачає перехід до педагогіки партнерства між учнем, вчителем і батьками, що потребує ґрунтовної підготовки

вчителів за новими методиками і технологіями навчання» [14].

Проблема індивідуальної освітньої траєкторії є міждисциплінарною, досліджується психологами, педагогами, соціологами, представниками інших наукових галузей, фокус уваги яких спрямовано на вивчення життєдіяльності сучасної особистості/соціальних груп [17].

Мета статті – розкрити сутність поняття «індивідуальна освітня траєкторія», а також охарактеризувати основні напрями дослідження означеної проблеми представниками гуманітарних наук.

Аналіз досліджень і публікацій. У наукових розвідках проблема реалізації індивідуальних освітніх траєкторій з акцентом на педагогічній складовій у закладах загальної середньої освіти досліджується К. Александровою, П. Антошкіною, С. Вдовіною,

Л. Вишневською, О. Жерновниковою, М. Кунаш, І. Кунгуровою, В. Кухаренко, С. Литвиною, А. Хуторським; на рівні професійної підготовки у закладах вищої освіти – І. Бережною, С. Березенською, А. Богдановим, Л. Галигіною, Т. Коростіянець, Б. Корольовим, Ф. Мухаметзяною, М. Соколовою, С. Смірновим, С. Сафоновим; на рівні післядипломної педагогічної освіти – М. Скрипник, К. Колос, В. Сидоренко, О. Дубасенюк, Т. Ломакіною; на психологічних особливостях проектування і реалізації теорії та практики індивідуальної освітньої траєкторії (далі – ІОТ) у системі неперервної освіти – Е. Зеєр, Е. Симанюк.

У сучасній науці активно розробляється ІОТ як один із напрямів індивідуалізації навчання в системі неперервної освіти. Я. Сухенко зроблено міждисциплінарний аналіз змісту та визначень категорії «індивідуальна освітня траєкторія», а також семантично близьких до неї понять, що активно використовуються у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Експериментальне уточнення теоретичних уявлень про феномен ІОТ особистості та обґрунтування семантичного диференціалу «Освітня траєкторія» представлено в її статті «Семантичний диференціал для оцінки освітньої траєкторії особистості» (2018 р.) [17]. Дослідницею розроблено типологію індивідуальних освітніх траєкторій педагогічних працівників (виокремлено шість типів), в основу якої покладено такі підходи до характеристики ІОТ: «індивідуальна освітня траєкторія характеризується результативно-усвідомленим (сила) та емоційно-оціночним (оцінка, комфорт) компонентами, репрезентативністю (картографічністю), динамічністю, персоналізованістю, інноваційністю»; проведено кластерний аналіз на основі інтегральних змінних [18].

О. Боровік зазначає, що «за визначенням А. Хуторського, індивідуальна освітня траєкторія – це персональний шлях реалізації особистісного потенціалу в освіті. Просування за індивідуальною траєкторією можливе за умов: визначення змісту з урахуванням власних потреб; постановки власних цілей у вивченні конкретної теми; вибору оптимальної форми, темпу навчання, що найбільш відповідають індивідуальним особливостям суб'єкта навчання; рефлексивного усвідомлення отриманих результатів; оцінювання та корегування своєї діяльності» [1].

Розглядаючи самоосвітню діяльність як складову індивідуальної освітньої траєкторії викладача, А. Шевченко відзначає, що проектування ІОТ педагогом можливе за умови володіння ним: уміннями оцінити свої можливості (самооцінка); знайти джерело пізнання й адекватної своїм можливостям форми самоосвіти, організувати робоче місце та діяльність (самоорганізація); реалізації своїх

можливостей (самореалізація); критично оцінювати переваги та недоліки власної роботи (самокритичність); здатності сумлінно контролювати свою діяльність (самоконтроль). І на цій основі здійснювати самовиховання та саморозвиток [13].

У наукових розвідках В. Сидоренка описується зміст індивідуальних освітніх траєкторій учителів української мови та літератури, аналізуються складові навчально-методичного комплексу для супроводу їх неперервного зростання і впливу на формування мотивації у словесників до акмеорієнтованого саморозвитку й самовдосконалення за індивідуальними освітніми траєкторіями [15].

Підкреслюючи, що сучасне суспільство потребує від освіти компетентних та мобільних фахівців, налаштованих на саморозвиток, постійне самовдосконалення і навчання впродовж усього життя, академік В. Олійник виокремлює в умовах утвердження компетентнісного підходу в освіті також актуальність проблеми конструювання індивідуальної траєкторії фахового зростання працівника, що потребує від нього зорієнтованості на самопізнання, самооцінку, рефлексію [10].

Індивідуальна освітня траєкторія педагога в системі неперервної освіти, зокрема, трактується Г. Поляковою як «доцільний вибір ним змісту, форм, методів, технологій, прийомів освіти на основі узгодження індивідуальних цілей, потреб, мотивів, інтересів працівника та цілей, вимог освітньої організації» [11, с. 3–4].

У віковій психології та психології професійного розвитку з проблемою ІОТ нерозривно пов'язується тематика прогнозування розвитку спеціаліста, допускається наявність множинності реальних нелінійних траєкторій професійного становлення та розвитку, вплив на яке має освітня та самоосвітня діяльність індивіда (Е. Зеєр, О. Носова, Е. Симанюк). Дослідниками наголошується, «що формування ІОТ детерміновано закономірностями соціально-професійного розвитку особистості як процесу і результату її руху до реалізації власної індивідуальності», а це вимагає «освоєння методики розробки соціально-професійного прогнозу» як здобувачем освіти, так і організацією, яка надає освітні послуги [4, с. 81–82]. Саме врахування результатів діагностичної та прогностичної діяльності суб'єктів передбачуваного освітнього процесу забезпечить успішність проектування ІОТ.

Всебічне теоретичне обґрунтування поняття «індивідуальна освітня траєкторія» дозволило ввести його до тезаурусу Закону України «Про освіту», де зазначено, що це – «персональний шлях реалізації особистісного потенціалу здобувача освіти, що формується з урахуванням його здібностей, інтересів, потреб, мотивації, можливостей і досвіду, ґрунтується на виборі здобувачем освіти видів, форм і темпу

здобуття освіти, суб'єктів освітньої діяльності та запропонованих ними освітніх програм, навчальних дисциплін і рівня їх складності, методів і засобів навчання. Індивідуальна освітня траєкторія в закладі освіти може бути реалізована через індивідуальний навчальний план» [3].

Виклад основного матеріалу. В умовах безперервної післядипломної педагогічної освіти вчитель має навчитися самостійно планувати індивідуальну освітню траєкторію з урахуванням як власних професійних потреб, можливостей, індивідуальних особливостей, так і запитів суспільства та освітньої організації, творчо опановувати знання, застосовувати їх у конкретних навчальних і життєвих ситуаціях, критично осмислювати здобуту інформацію, оволодіти вміннями й навичками саморозвитку, тобто має бути зорієнтований на досягнення стану «акме», вершини професіоналізму, основними чинниками якого виступають творчість, самонавчання, самовдосконалення, самопланування і самоконтроль [8].

Індивідуальна освітня траєкторія забезпечує розширення можливостей освітнього простору, вибір найефективніших і зручних для педагогічних кадрів шляхів та способів безперервної освіти, зростання професійної компетентності, кваліфікації і конкурентоспроможності педагогів на ринку освітніх послуг [7].

Посилаючись на роботи Г. Єльнікової щодо моделювання й моніторингу професійної діяльності, Л. Зайверта щодо управління часом, Н. Лукашевича щодо планування саморозвитку та самоосвіти, визначено структуру й основні напрями професійно-педагогічного самовдосконалення вчителя: 1) розвиток професійної компетентності забезпечує успішність професійної діяльності; 2) опанування практикою самоменеджменту дозволяє управляти найважливішим ресурсом – власним часом; 3) розвиток власної сфери спілкування й взаємодії з іншими людьми дозволяє ефективно спілкуватися, будувати та розвивати міжособистісні (формальні та неформальні) взаємини, працювати в команді; 4) розвиток власного інтелектуального й загальнокультурного потенціалу забезпечує поповнення власного ресурсу (оскільки специфіка педагогічної діяльності – віддавати знання, уміння, емоції), задовольняти духовні потреби [12].

На думку науковців, існує системний взаємозв'язок між поняттями «професійна компетентність педагога» й «індивідуальна траєкторія професійного розвитку». Якщо компетентність розглядається як результат, що досягається шляхом підготовки педагога, то мова йде про траєкторію як процес досягнення цього результату. Одним із засобів здійснення такої підготовки є самоосвіта, що сприяє саморозвитку.

Тому траєкторія розвитку педагога, по суті, є індивідуальною, персоналізованою моделлю саморегулювання власних фахових дій задля розвитку професіоналізму, зокрема, професійної компетентності.

Крім цього, у понятті «професійна компетентність педагога», що є результативною складовою підготовки, виокремлюємо базові конструкти – «знання», «вміння» (навички – це доведені до автоматизму вміння), «цінності», «досвід», «мислення» та фонові – «погляди» й «особистісні якості», бо вони формуються на основі суб'єктного досвіду. До процесуально-результативної складової вводимо поняття «розуміння», «акмепотенціал», що характеризують професійну обізнаність освітянина через здатність успішно здійснювати професійну діяльність [9, с. 15].

З метою розкриття методологічних аспектів проектування індивідуальної траєкторії фахового розвитку педагога задля саморозвитку його професійної компетентності О. Я. Мариновською, доктором педагогічних наук, професором, завідувачем кафедри менеджменту та освітніх інновацій Івано-Франківського ОІППО спільно з колегами розроблено структурно-рівневу модель професійної компетентності педагога [9, с. 16].

Розроблена модель фахової обізнаності освітянина ґрунтується на розумінні людиноцентризму як базового принципу становлення особистості, реалізація якого потребує саморозвитку здатності бути собою, особистістю. Людина може знати (когнітивний рівень), уміти (діяльнісний), але особистістю вона стане тоді, коли буде здатна цінувати не тільки себе, але й світ, що її оточує тощо (аксіологічний рівень). Здатність ставити цілі й досягати їх робить особистість практично досвідченою (компетентнісний), здатною не тільки до використання надбань культури, але й до проектування нових культурних цінностей (культурологічний). Ці рівні є базовими для проектування траєкторії професійного розвитку педагога у закладах вищої та післядипломної педагогічної освіти, бо закладають основи формування / розвитку професійної компетентності, професіоналізму фахівця.

Під поняттям «траєкторія професійного розвитку педагога» розуміємо спрямованість особистості на розвиток професійної компетентності, що передбачає регулювання професійних дій задля реалізації власного потенціалу, досягнення успіху в професійній роботі [9, с. 22]. Системотвірним елементом визначено «людиноцентризм» як здатність бути собою, виявляти особистісні якості (самостійність, відповідальність, рефлексивність, емпатійність

тощо) у ставленні до себе та у взаєминах з іншими.

Спрямованість на досягнення успіху («Людина успішна») процесуально-результативна характеристика високого особистісно професійного рівня педагога. Вона задає вектор його саморозвитку, спонукає до саморегулювання власних професійних дій. Адже «сьогодні одним з важливих критеріїв поведінки людини і оцінки її життєвого шляху розглядається така цінність, як успіх. Успіх це здатність людини ставити і досягати бажаних цілей, вибираючи при цьому найбільш адекватні і ефективні засоби їх досягнення. Успіх є формою самореалізації людини, орієнтованої на досягнення» [9, с. 15].

Середовище, у якому живе педагог, є джерелом різних можливостей. Необхідно лише навчитися ретельніше їх відстежувати та застосовувати у своєму житті. Це дасть змогу підвищувати власну ефективність та продуктивність своєї праці. Навчитися розпізнавати їх і використовувати на свою користь навчає кайрос-менеджмент (менеджмент зручного моменту). Це техніка, що дає змогу будь-яке вміння, хобі, збіг обставин використовувати на свою користь. Володіння нею має чимало переваг і в особистому, і в професійному житті. Як результат – педагог має зекономлений час і сили, а це ресурси для подальшого саморозвитку.

Вважаємо за потрібне підкреслити, що результат реалізації індивідуальної освітньої траєкторії – безперервний саморозвиток особистості самого педагога і його вплив на розвиток особистості учня. Особливо актуальними в умовах побудови Нової української школи є слова В. Сухомлинського: «Учень повинен бачити в учителів розумну, знаючу, думаючу, закохану в знання людину. Чим глибші знання, чим ширший кругозір, ширша всебічна наукова освіченість учителя, тим більшою мірою він не тільки вчитель, а й вихователь» [14].

Враховуючи зазначене вище, в основі ефективної реалізації індивідуальної траєкторії розвитку має лежати «Я-концепція» вчителя. У психолого-педагогічній літературі вона характеризується як узагальнене уявлення про себе, система поглядів, суджень, оцінка власної особистості, що склалася в свідомості людини. Учитель із позитивною «Я-концепцією» впевнений у собі, тому в професійній діяльності створює умови для ефективної педагогічної взаємодії. Умотивований на успішну діяльність, учитель створює індивідуальну програму професійного зростання, у якій аналітичний блок побудовано на основі самоаналізу професійної діяльності [14]. За наслідками своєї роботи педагог бачить проблеми, визначає способи їх вирішення, необхідні умови для отримання запланованого

результату. Аналізуючи кожний етап, освітянин робить висновки щодо розвитку в майбутньому.

Волинським ІППО проведено соціологічне опитування слухачів курсів підвищення кваліфікації (355 респондентів). Аналіз результатів дослідження дав можливість з'ясувати мотиви, які спонукають педагогів до проектування ІОТ:

- необхідність в оволодінні новими освітніми технологіями (85,4 % респондентів);

- зацікавленість в отриманні нових компетентностей шляхом участі у різних формах навчання (74,9 %);

- необхідність відповідно до нормативних документів щороку проходити підвищення кваліфікації (46,5 %);

- задоволеність від результативності нових форм і проектів підвищення кваліфікації (45,6 %).

Переваги створення індивідуальної траєкторії підвищення рівня професійної компетентності для педагогічного працівника: 1) розширення можливостей освітнього простору, можливість вибору ефективних, зручних для нього шляхів і способів безперервної освіти; 2) зростання професійної компетентності педагогічного працівника, що забезпечує його цінність і конкурентоспроможність у закладі освіти; 3) формування й розвиток універсальних навичок, що урізноманітнює сфери професійної діяльності; 4) зручний шлях освіти (частіше без відриву від основної роботи) надає можливості кар'єрного росту й підвищення рівня життя педагога; 5) мотивований шлях освіти підвищує мотивацію й задоволення ефективною працею (перехід від ідеї «задоволений педагог краще працює» до ідеї «ефективна праця надає задоволення»); 6) послаблення стресу та підвищення здатності педагога пристосовуватись до змін і роботи у складних умовах; 7) здійснення цілеспрямованого саморозвитку педагога шляхом узгодження мети закладу освіти й працівника [14].

Плануючи професійний розвиток, педагог складає власний план дій, враховуючи власні переваги і недоліки. Дбаючи про безперервний саморозвиток, він приділяє належну увагу самоаналізу як способові самопізнання, роботі над метою, пріоритетами; він послідовний у діях, керує власними емоціями, визнає власні помилки і сприймає їх як корисні уроки. М. Фуллан наголошує: «вчительська професія не буде такою, що навчається, поки більшість вчителів не стануть носіями змін, здатними працювати над своїм відчуттям мети через пошук, досягнення компетентності та співпрацю» [19, с. 214].

Шлях професійно-особистісного зростання вчителя може складатися з таких індивідуальних освітніх траєкторій: 1) проведення поточного самодіагностування для виявлення індивідуально-особистісних і професійних установок учителя, рівня професійної компетентності,

сформованих компетенцій, самопізнання; 2) організації самостійної роботи; 3) планування і створення методичного продукту.

Індивідуальну траєкторію формування професійної компетентності вчителя можна розглядати як доцільний вибір ним змісту, форм, методів, технологій, прийомів освіти на основі узгодження індивідуальних цілей, потреб, мотивів інтересів працівника та цілей, вимог освітньої організації (закладу освіти) [14]. Доречно тут згадати слова В. Сухомлинського, який вважав, що джерелом і рушійною силою самоосвітньої діяльності вчителя є потреба в знаннях. Тож планувати програму професійного розвитку радимо педагогічному працівникові з саморефлексії, з відповідей на запитання:

– На сьогодні я можу відверто сказати, що ... (достатньо добре вмю таке ...).

– Мені необхідно попрацювати додатково над ...
– Цілі, до яких я прагну, ...
– Для досягнення поставлених цілей я налаштований на ...

Висновки. Проектування, реалізація індивідуальної траєкторії професійного розвитку здійснюється педагогом самостійно, що потребує саморозвитку здатності розуміння як усвідомленого засвоєння нових знань (герменевтичний підхід) у нових соціокультурних умовах інформаційного суспільства знань, задля досягнення успіху в професійній діяльності (акмеологічний). Таким чином, поняття «індивідуальна траєкторія професійного розвитку педагога» розглядається як цілеспрямованість особистості на саморозвиток професійної компетентності, що передбачає саморегулювання власних фахових дій задля самореалізації акмеопотенціалу, досягнення успіху в професійній роботі [9, с. 22].

Література

1. Боровік О. М. До питання про зміст поняття «індивідуальна освітня траєкторія розвитку вчителя»: зб. наук. пр. *Пед. науки*. Вип. 55. Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. С. 234–238. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_55/46.pdf
2. Жорова І. Я., Кузьмич Т. О., Назаренко Л. М. Самоосвіта педагога як умова підвищення його професійної компетентності: метод. рек. Херсон: РІПО, 2012. 48 с.
3. Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
4. Зеєр Е. Ф., Сименюк Е. Е. Індивідуальні освітні траєкторії в системі неперервної освіти. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/individualnye-obrazovatelnye-traektorii-v-sisteme-nepreryvnogoobrazovaniya/viewer>
5. Кримський С. «Знання, настояні на совісті». URL: <http://newacropolis.org.ua/uk/articles/znannia-nastoiiani-na-sovisti-interviu-z-prof-serhiiem-borys>
6. Култаєва М. Д. Філософські питання педагогіки. *Наукові підходи до педагогічних досліджень*: кол. моногр. / за заг. ред. В. І. Лозової. Харків: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2012.
7. Кірішко Л. М. Формування індивідуальної траєкторії підвищення рівня професійної компетентності педагога в сучасних умовах. *Наук.-метод. вісн. Кропивницький: КЗ «КОІППО ім. В. Сухомлинського»*, 2017. № 53. С. 15–25. URL: <https://goo.gl/iDyKGM>.
8. Метешкін К. О., Гурова К. Д. Інструментальні засоби та механізми їх використання для побудови індивідуальних траєкторій навчання. *Інформаційні технології і засоби навчання*: електронне наукове фахове видання. 2009. № 1(10). URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_55/46.pdf (дата звернення: 11.07.2019).
9. Мариновська О. Я. Методологічні аспекти проектування індивідуальної траєкторії професійного розвитку педагога. *Проектування індивідуальної траєкторії професійного розвитку педагога в контексті Концепції «Освіта впродовж життя»*: зб. тез доп. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Краматорськ, 10 грудня 2020 р. / відп. ред. Д. В. Малєєв. Вінниця: Європ. наук. платформа, 2020. 284 с.
10. Олійник В. В. Безперервний професійний розвиток педагога в умовах реалізації Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. *Науково-методичне забезпечення діяльності освітніх округів в умовах реформування освітньої галузі*: темат. зб. пр. Всеукр. наук.-практ. семінару в рамках Всеукр. школи новаторства кер., наук.-пед. і пед. працівників післядиплом. пед. освіти / упоряд.: Н. В. Любченко [та ін.]; за заг. ред. В. В. Олійника; Нац. акад. пед. наук України. Рівне: ПП Лапсюк, 2012. С. 3–13. URL: <https://goo.gl/2S7Zc9>
11. Полякова Г. Напрями моделювання індивідуальної траєкторії безперервної освіти й самоосвіти педагогічних працівників. *Теорія та методика управління освітою*. 2010. Вип. 3. URL: <http://tme.umo.edu.ua/docs/3/10polspw.pdf>
12. Проектування індивідуальної освітньої траєкторії професійного розвитку педагога: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 13 червня 2019 р.) / упоряд.: Л. А. Литвиненко. Київ: Всеосвіта, 2019. 189 с. URL: <https://vseosvita.ua/conference/1>
13. Постельняк А. І., Половенко О. В. Система навчання працівників районних (міських) методичних кабінетів (центрів) і методичного активу. *Самоосвіта методиста*: навч.-метод. посіб. Кіровоград: Вид-во обл. ін-ту післядиплом. пед. освіти ім. В. Сухомлинського, 2006. 76 с.
14. Половенко О. В., Кірішко Л. М. Безперервна освіта педагога за індивідуальною освітньою траєкторією: [навч.-метод. посіб.] Кропивницький: КЗ «КОІППО ім. В. Сухомлинського», 2018. 60 с.
15. Сидоренко В. В. Планування і реалізація індивідуальної освітньої траєкторії вчителя української мови та літератури за кредитно-модульною системою підвищення кваліфікації. *Вісн. післядиплом. освіти*. 2010. Вип. 1(1). С. 155–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2010_1%281%29_24 (дата звернення: 25.06.2019).
16. Її ж. Акмеограма як засіб самооцінювання й професійного саморозвитку педагогічних працівників протягом міжатакційного циклу. URL: <https://goo.gl/KhSNVz>
17. Сухенко Я. Семантичний диференціал для оцінки освітньої траєкторії особистості. URL: ib.iitta.gov.ua/713412/1/Сухенко_Я_В_Стаття_Семантичний_диференціал.pdf
18. Її ж. Типологія індивідуальних освітніх траєкторій педагогічних працівників. *Психологія і особистість*. 2019. № 1 (15). С. 132–147. URL: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2019.2.177353>
19. Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ. Львів: Літопис, 2000. 272 с.